

A személynévrendszerek leírásához*

1. A személynév nyelvi és kulturális univerzálé, azaz minden nyelvben és kultúrában használnak, és a múltra vonatkozó ismereteink szerint régebben is használtak az egyes emberek megnevezésére ilyen nyelvi jelfajtát. A nyelv keletkezésével kapcsolatos nyelvfilozófiai megfontolások alapján pedig akár az is feltehető, hogy a személynév magával a nyelvvel egyidős kategória. A különböző nyelvekben és kultúrákban azonban nagyon sokféle személynév ismeretes ugyanúgy, ahogyan a régiségből is számos eltérő fajtájú személynévre vannak adataink. A személynévi kategóriák sokfélesége jellemzi az egyes nyelveket is: aligha létezik olyan nyelv, amelyben csupán egyetlen személynév-fajta, azaz ilyen tekintetben egynemű névrendszer lenne használatos.

Egy-egy nyelv személynévhasználatának jellegzetességeit a névkutatók első-sorban a benne előforduló személynév-fajták elkülönítésével és az egyes névtípusok jellemzésével igyekeznek leírni, ám a névfajták meghatározását illetően nemcsak általában az onomasztikában, hanem még az egyes nyelvek esetében sem találunk egységes megoldásokat. Ennek a tarkaságnak igen sokféle oka van, az alábbiakban ezek közül csak néhány fontosabbat említek meg.

A névfajták legtöbbször a köznapi nyelvhasználat is megjelöli valamilyen módon, ám mint a szókincs bármely részletében, itt is területenként eltérő és időben változó szóhasználat jellemzi a nyelveket. A tudományos terminushasználatnak mindig komoly problémákkal kell szembenéznie akkor, amikor a köznapi szókincs elemeit emeli be a terminológiába: a két nyelvi szint szó- és fogalomhasználatára ilyenkor igen könnyen egybecsúszik, keveredik egymással, mivel a terminusokat használó kutatók is gyakran intuitív módon, a köznapi nyelvhasználati szokásoktól befolyásolva alkalmazzák e kifejezéseket.

Gondot okoznak az olyan megoldások is, amikor a terminológiát nem átfogó igényrel, hanem csupán részlegesen, fragmentálisan kívánja meghatározni, rögzíteni a kutatás: a személynév-fajták egy-egy részterületén belül nehéz rendet tenni úgy, hogy nem vagyunk tekintettel a többi névfajtára, azaz a terminológia egé-

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 2008. november 13-án megtartott ülésén. Ezúton köszönöm Farkas Tamásnak a dolgozatom kéziratához fűzött értékes megjegyzéseit, amelyek jó részét figyelembe vettem a végleges változat elkészítésekor.

szére. E töredezettség nemritkán jellemző az átfogó igényű tipológiákra, rendszertani leírásokra is: az osztályozásokban gyakran tapasztalhatunk az elemzési síkok meghatározatlanságából adódó szempontkeveréseket, következtelenségeket, amelyből adódóan a kialakított kategóriák egyrészt nem feltétlenül fedik le a jellemezni kívánt nyelvi elemkészlet egészét, másrészt viszont előfordulhatnak benne akár egymást átfedő kategóriák is.

A magyar szakirodalomban a tulajdonnevek s ezen belül a személyeket jelölő nevek egyik legátfogóbb rendszerezését J. SOLTÉSZ KATALIN alkotta meg (1979: 44–69), aki a valóságos személyeket jelölő tulajdonneveket *embernevek*-nek nevezi, két fő fajtáját pedig *egyéni név*-nek és *helyettesítő név*-nek mondja. Az egyéni név legősibb fajtája J. SOLTÉSZ terminushasználatában a *személynév*, amelynek eredeti funkciója „egy-egy személy egyértelmű azonosítása és megkülönböztetése” (46): ezek között ott találjuk az ősi magyar névformákat éppúgy, mint a modernebb kor keresztneveit. E csoportba tartozik a *vezetéknév* (amelynek öröklődő változata a *családnév*), valamint az egyéni név sajátos szerkezeti formája, az *aszszonynév*, továbbá a *kiegészítő név*, amelyet „a személynévből és családnévből álló egyéni nevek gyakran [...] vesznek maguk mellé kiegészítésül” (55). Ez utóbbinak több alfaját sorolja fel a szerző: a *megkülönböztető név* (közte például a falusi ragadványnevek), a *nemesi név*, valamint az oroszban használatos *atyai név* és az Amerikában elterjedt *közbülső név* alkotja az egyes csoportokat. A *helyettesítő név* kategóriájába, a rendszerezés másik fő csoportjába a *becenevek*, a *családnévpótló*, illetve *önálló ragadványnevek* és az *álnevek* tartoznak.

J. SOLTÉSZ KATALIN munkáját — általában véve tagadhatatlanul kiemelkedő érdemei, a hazai névkutatást elméleti tekintetben inspiráló-megújító hatása mellett — a névfajták elkülönítését, meghatározását illetően a fentiekben említett bizonytalanságok súlyosan terhelik. Osztályozása elsődlegesen nyelvhasználati alapú, mivel abból indul ki, hogy az embernevek között a hivatalos névforma tekinthető alapnévnek, amihez képest a helyettesítő név másodlagos szerepű. Ez a felfogás azt sugallja, hogy az egyes nyelvhasználati helyzetek, illetve az azokban használt névformák között nincs egyenrangúság: a hivatalosságnak ez a kitüntetett szerepe jellemezheti ugyan a köznapi gondolkozást, nyelvészeti, közelebbről nyelv- és névszociológiai szempontból azonban aligha fogadható el. A családon belüli nyelvhasználatban például a becenév nyilvánvalóan jóval gyakoribb forma, mint a hivatalosan, okmányokban rögzített névváltozat, így ez utóbbi semmiképpen sem tekinthető e körben alapnévnek. Kisebb közösségek tagjai olykor csak bece- vagy ragadványnéven ismerik egymást, így ezekben a helyzetekben e névfajták szerepelnek legfontosabb névként. Nemcsak J. SOLTÉSZ rendszerezésében, hanem más forrásokban és nemcsak a magyarra, hanem más nyelvekre vonatkozóan sem ritka az a felfogás, amely a hivatalos névformáknak különleges státuszt, egyfajta prioritást tulajdonít a leírásban. Nyelvi osztályozást efféle adminisztratív-bürokratikus szempontokra építeni azonban aligha lehet, nem is be-

szélve arról, hogy ez a szemlélet értelemszerűen nem alkalmazható régebbi korok vagy alapvetően eltérő kulturális környezetben élő (pl. természeti) népek névhasználatának a jellemzésére.

J. SOLTÉSZ KATALIN osztályozásában emellett szerkezeti szempontok is megjelennek: az egyéni név két legfontosabbnak mondott fajtája, a személynév és a vezetéknév a mai névrendszerben mint két fő szerkezeti elem jelenik meg nála, amelyet harmadik szerkezeti elemként néha a kiegészítő név is pontosít. Szerkezeti szempontból különül el a közbülső név is, a vele párhuzamosan említett atyai név viszont funkcionális alapon határozódik meg. A megkülönböztető név és a nemesi név pedig részben egybeeső kategóriák, mivel ez utóbbi névfajta is szerepelhet megkülönböztető funkcióban. A kritikai megjegyzések még hosszan sorolhatók lennének, az eddigiekből is világosan kitűnik azonban, hogy a J. SOLTÉSZ által létrehozott osztályozás nem alkalmas a személynévi rendszerek ellentmondásmentes leírására.

HAJDÚ MIHÁLY a személynéveket monografikus igénnyel tárgyaló munkájában a nemzetközi terminushasználat legfőbb pontjait is igyekszik áttekinteni (2003: 151–3). A személynévek két fő csoportját — nem kifejtett formában ugyan — ő is nyelvhasználati síkon tartja megragadhatónak: *írásbeli* (és egyúttal hivatalos), valamint *szóbeli nevek*-ről beszél. Egységes osztályozást mindamellet nem kíván létrehozni, csupán bemutatja azokat a szempontokat és fogalmakat, amelyek a tipizálásban a leggyakoribbak: vannak névadókhoz köthető névfajták (pl. a keresztnévek), szerkezeti alapon elkülönített névfajták (ezt jelzi pl. a vezetéknév és az utónév terminus), valamint névfunkció szerinti névfajták (ilyen pl. a családnév).

A személynévfajták osztályozását érintő nemzetközi szakirodalomra jó rálátást nyújt egy a közelmúltban megjelent finn névtani kézikönyv is (*Nimistöntutkimuksen perusteet*), amelynek a személynéveket tárgyaló része PAULA SJÖBLOM munkája (2008). SJÖBLOM a német KONRAD KUNZE felosztására támaszkodva készítette el saját osztályozását. A személynévek két fő csoportját itt az *egyéni név* és a *kollektív név* kategóriája adja, az utóbbiak közé a családnévek, a klánnévek és az egyéb embercsoportra utaló nevek tartoznak. Az egyéni névnek ugyancsak két fő osztálya van: az *embernevek*-é és az *emberhez hasonló egyénre utaló nevek*-é (mitológiai lények, fiktív személyek nevei). A szűkebb értelemben vett embernév egyes fajtáit aszerint különíti el, hogy egy- vagy többnevűségeen alapuló névrendszerekben szerepelnek-e: az ősi névkultúrákra jellemző *egynevűség*-en belül *egyéennevek*, illetve *mellék-* vagy *ragadványnevek* (pl. leíró név, patronima, klánnév), a fejlett társadalmak körében általános *többnevűség*-ben pedig *hivatalos nevek* (előnév, köztes név, családnév) és *nemhivatalos mellék-* vagy *ragadványnevek* szerepelnek.

Ebben a meglehetősen bonyolult rendszerezésben megmutatkozik az e névmegnevezést egészében való átfogás igénye, bár különösebb előnye nem látszik például annak, hogy a valós és a fiktív személyek nevei külön csoportot kapnak. Bármilyen

osztályozásnak logikai hiányossága ugyanakkor az, ha ugyanaz az elemcsoport különböző osztályok alosztályaként is megjelenik, mint ahogyan a fentiekben például a családnév vagy a klánnév helyzete ezt jelzi. Szempontkeverést mutat, hogy a hivatalos és nem hivatalos nevek névhasználati szinten különülnek el egymástól, ennek alsoportjai viszont részben szerkezeti (előnév, köztes név), részben pedig funkcionális alapon (családnév) vannak meghatározva. Mivel a névfajták elkülönítésének alapvetően az a célja, hogy ennek segítségével maguknak a névrendszereknek a különbözőségét mutathassuk be, megengedhetetlen az is, hogy a névrendszereket leíró fogalmak (egynevűség, többnevűség) eleve részei legyenek a kategoriális rendszernek, annál is inkább, hogy ezek nyilvánvalóan nem névfajták.

Az osztályozást illetően egyébként maga SJÖBLOM is arra a következtetésre jut, hogy az egyes nyelvek személynevekre vonatkozó terminológiája igen jelentős különbségeket mutat, s így nem is feleltethető meg egymásnak (175–6). Vállalkozásának sikertelenségét az magyarázza, hogy nem maguknak a személyneveknek az egységes szempontú leírására törekedett, hanem az onomasztika e területének terminológiai egységesítésére, ami azonban eleve kudarcra ítélt vállalkozás, mivel maguk a kategóriák olyan különböző osztályozásokból valók, amelyek egymástól eltérő alapokra, más és más közelítési módokra építenek. Egy ilyen, konkrét nyelvhez nem kötött osztályozást emellett az is ellentmondásossá tehet, ha a rendszerezésben nyelvi-szerkezeti szempontokat is alkalmazunk, hiszen a különböző típusú nyelvek eltérő grammatikai szerkesztésmódjai feltétlenül megmutatkoznak a személynevek szerkezetében is. Amíg ezt nem ismerjük fel, addig csak azt rögzíthetjük, hogy a finnben például *etunimi*-ről (azaz *előnév*-ről) beszélhetünk, a magyarban viszont *utónév*-ről, ám ez a sorrendi, szerkezeti különbség elfedi azt, hogy ez esetben egy lényegi funkciójában, névadási körülményeiben, névrendszerbeli szerepében és kulturális háttérében megegyező névfajtaról van szó. S amíg mindez jórészt világos a (mindkét nyelvet ismerő) névhasználók számára, addig a nyelvi szerkesztésre rendszert alapozó névkutató hajlamos a mindössze e téren mutatkozó különbséget abszolutizálni.

A fenti problémák összességükben pedig azt jelzik, hogy a terminológiai kuszaság, a terminusok egyeztetésének nehézsége nem magának a terminushasználatnak a sajátja, hanem az ezek alapjául szolgáló elméleti keretek belső ellentmondásainak a folyamánya. Mindebből pedig az következik, hogy egy jól felépített, ellentmondásmentesen használható terminológia létrehozása egy ezt megengedő egységes elméleti keret megalkotását követeli meg. Az alábbiakban egy ilyen lehetséges névrendszertani keretet kívánok fő vonalaiban felvázolni.

2. A személynévfajtákat elkülönítő-meghatározó személynév-tipológiának abból a szerepből kell kiindulnia, amelyet a személynév minden nyelvben betölt: e névfajta alapfunkciója az egyének azonosítása. A kategorizációban az egységes szerep mellett megragadható különbségek leírására olyan szempontokat kell keresnünk, amelyek a nyelvek legszélesebb körére, elvileg bármely nyelvre ér-

vényesek és alkalmazhatók. Az egyes névrendszerek közötti egyezések és különbözőségek csakis így, egységes szemléleti alapon ragadhatók meg, s ennek révén válik a tipológia időben is kiterjeszhetővé, azaz történeti vizsgálatokra is alkalmassá: ha ugyanis alkalmazható a mai nyelvekben megmutatkozó jellegzetességek leírására, feltehetően alkalmazhatónak kell lennie a korábbiakra is.

A tulajdonnév fontos vonása, hogy általában valamiféle névadási aktus révén nyeri el konkrét egyedítő szerepét. Ez a jegy a személynévadáást lényegében kivétel nélkül jellemző mozzanat, amelynek persze nagyon is eltérő megvalósulási formái lehetnek a ceremóniális cselekvésektől kezdve a résztvevők által akár nem is tudatosított névadási helyzetekig. A névadási rendszerek jellemzését ennek megfelelően leginkább arra alapozhatjuk, hogy maga a névadás hogyan működik bennük. A személynévajták elkülönítésében alapvető szempontnak tekinthetjük azt, hogy bizonyos nyelvi elemek hogyan, milyen körülmények között lesznek valakinek a nevévé. Ha egy magyar embert történetesen *Péter*-nek hívnak, nevének rendszertani helyét elsősorban az fogja kijelölni, hogy ennek a névnek a személyhez való hozzárendelése hogyan, milyen feltételek mellett történt meg, s ebből a szempontból egyáltalán nem lényeges például az, hogy a névnek egykor, valamely más nyelvben 'szikla' volt a jelentése.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyénhez a névadáskor milyen cselekvések, hagyományok, eljárások rendelik hozzá a neveket, akkor valójában pragmatikai szempontokra vagyunk tekintettel. A névadási aktusok jellegét, így a különbözőségét is természetesen a névadók mentális viszonyulása határozza meg, ezért e körülmények jellemzésében nem hagyható figyelmen kívül a névadás kognitív alapja, feltételrendszere sem. Ezen összefüggés alapján pedig joggal tehető fel, hogy a kognitív és a pragmatikai szempontok között határozott megfelelések mutatkoznak majd. Egy ilyen kognitív-pragmatikai alapú névtipológia nincs tekintettel a személynevek megvalósulásának konkrét nyelvi (például szerkezeti, etimológiai) részleteire, ezért feltehetően univerzális osztályozásként használható.

2.1. Ha kiindulásképpen azokat a helyzeteket és körülményeket vizsgáljuk meg és próbáljuk tipizálni, amelyekben mi, magyarok a neveinket kapjuk, illetve adjuk, akkor ezzel nagyjából azt az európai kultúrkört is feltérképezzük, amelybe beágyazódva névadási rendszerünk egy évezred óta működik.

Ebben a rendszerben a legmarkánsabb, legnyilvánvalóbb névadási szituációnak azt tarthatjuk — mivel leginkább ehhez kapcsolódnak ceremóniális körülmények is —, amelynek során a névadók valamilyen meghatározott névállományból, névlistából választott nevet ruháznak rá az elnevezettre, mint ahogyan az jellemző módon a keresztnév adásakor történik. Az ilyen névadás mindig tudatos döntés, választás eredménye, s ennek megfelelően az eljárás bizonyos személyekhez van kötve. Ebben a tekintetben nem igazán lényeges az a körülmény, hogy a névadók körét a jog vagy csak a szokások határozzák-e meg (a kettő amúgy is elválaszthatatlan egymástól): a kulturális környezettől függően az ilyen típusú nevet választ-

hatja az anya, a keresztszülő, a pap vagy éppen a törzsfőnök, a sámán is. Az ilyen *választott név* vagy *listanév*¹ tehát többnyire valamely viszonylag zárt névállományból adott személy(ek) által elvégzett hozzárendelés révén válik az egyén nevévé.

Van emellett olyan nevünk is, amely nem választás útján, hanem mintegy automatikusan kapcsolódik hozzánk: a családnévnek a személyhez való tartozását nálunk törvény határozza meg, másutt, másféle körülmények között azonban az efféle névhasználatot is csupán a szokásjog írja vagy írta elő, ez azonban a névadás szempontjából éppúgy nem releváns tényező, mint ahogyan a választott nevekénél sem tekintettük annak. Az ilyen *automatikus név* mindig valamely más névviselőtől hagyományozódik az elnevezettre, ezért *átadott név*-nek is nevezhetjük. E névfajta meghatározott társadalmi közegben az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján válik az egyén nevévé. Az egyéni döntés lehetősége legfeljebb az automatikusan előállítható néhány variáció közötti választásra korlátozódik.

A névadás mind az átadott, mind a választott nevek esetében közvetlenül egy meglévő, használatban lévő személynévállományra támaszkodik. Vannak azonban olyan nevek is, amelyeket a létező névállomány egyáltalán nem korlátoz, hanem a névadóknak más személyek elnevezéséhez az egész szókincs (beleértve a tulajdonneveket is) rendelkezésükre áll, sőt élhetünk ennek során akár a névteremtés lehetőségével is (amely addig nem létezett hangsorokat emel névvé): így kapják névszerepüket például a ragadványnévnek mondott névformák. E névadási mód abban is különbözik az előzőektől, hogy ennek révén nemcsak az egyén kap nevet, hanem többnyire maga a név is a névadás aktusával jön létre. Ez az aktus azonban — ismét csak a fentiekől eltérően — általában nem formális jellegű, s az elnevezők körét sem korlátozza különösebben semmiféle tényező (jellemzően persze ezek az elnevezettel valamilyen módon azonos közösségbe tartoznak). E névadási formában — szemben az átadott nevekkel, ahol az egyénnek valójában nincs szerepe a névadásban, és a választott nevekkel, ahol a névadó szerepe a megadott állományból történő választásra korlátozódik — az egyén, a névadó nyelvi kreativitása kap fontos szerepet. Az ilyen módon adott neveket ezért *kreált* vagy *alkotott név*-nek nevezhetjük, hozzátéve, hogy a fent vázolt háromféle névadási aktus közül kétségkívül emögött állnak a legösszetettebb kognitív folyamatok.

2.2. Ha a továbbiakban a fentiekben elkülönített három névfajta kognitív-szemantikai szempontból kívánjuk jellemezni, a kreált nevekről megállapíthatjuk, hogy mint nyelvi elem ez a névfajta áll a névviselővel legszorosabb kapcsol-

¹ A terminusalkotásban törekszem a minél pontosabb, jellemzőbb, leíró jellegű kifejezések megválasztására, mivel azonban munkámat inkább csak problémafelvetésnek, egyfajta előtanulmánynak, vázlatnak szánom, a terminusok bevezetésében nem kerülöm, sőt bizonyos mértékig keresem a terminológiai szinonimitást, amelyet a terminológiában általában inkább mellőzendőnek, de megengedhetőnek tartok. A szinonim terminusok használatával is hangsúlyozni kívánom dolgozatom továbbgondolásra készítő jellegét.

latban, mivel tükrözi valamely külső vagy belső (valós vagy vélt) tulajdonságát, jellemvonását, társadalmi viszonyrendszerét stb. E névfajta motiváltságából adódóan gazdag információtartalommal rendelkezik, és így betölt valamiféle leíró funkciót is, s mivel tulajdonképpen bármilyen személyiségjegyre az alapjául szolgálhat, az ide tartozó nevek szemantikai és nyelvi szerkezeti tekintetben is igen sokfélék lehetnek. A fentiekből következik, hogy az egyén bármikor kaphat ilyen típusú nevet, s egy személyhez egy időben több ilyen névfajta is kapcsolódhat, noha ezek többnyire más-más közösségek által használatosak. E kognitív-szemantikai tekintetben *leíró* vagy *sajátosságjelölő* névfajta értelemszerűen mindig valamely nyelvhez van kötve, mert a funkcióját csakis így töltheti be. A választott és az átadott nevek körében a nyelvi korlátok jóval mérsékeltebbek: az e névfajtákba tartozó névegyedek meglehetősen gyakorisággal áramlanak át egyik nyelvből a másikba.

Az itt említett motiváltság és információtartalom bizonyos értelemben jellemzi az átadott neveket is, ezek azonban mindig csupán egyféle információt közvetítenek: valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához, apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) való tartozást fejeznek ki. Ennek megfelelően akár e neveket is besorolhatnánk a sajátosságjelölő névfajták közé, ám — mint fent ezt láthattuk — az átadott nevek más lényeges jegyeikben eltérnek ez utóbbi névcsoport elemeitől. Ez a névfajta azért alakulhatott ki, mert egyes társadalmakban a genetikai összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, ilyen alapon szerveződnek a társadalom legfontosabb, legszorosabban összetartozó egységei, és a közösség tagjai ezt az összetartozás-tudatot névvel is kifejezik. E névfajta jellemző funkciója, szemantikai tartalma alapján *kapcsolati* vagy *nexusnév*-nek nevezhetjük.

A választott nevek esetében motiváltságról — úgy, mint a névviselő és a név információtartalma közötti összefüggésről a névadás pillanatában — nem beszélhetünk. (Legfeljebb arról lehet szó, hogy a névadót a választásban „motiválta”, befolyásolta valamilyen körülmény, ez azonban a névfajta jellegét nem érintő szociálpszichológiai tényező.) A választott névnek a legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (többnyire családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Ennek alapján e névfajta kognitív-szemantikai értelemben *referáló név*-nek nevezhetjük megjegyezve, hogy referenciális szerepe természetesen a másik két névfajtának is van, sőt — ahogyan kiindulásként rögzítettük is — minden személynévnek éppen ez a leglényegesebb funkciója. A sajátosságjelölő és a nexusnevekben azonban a névadáskor sajátos, csak rájuk jellemző funkciók is előtérbe kerülnek, amelyek viszont teljességgel hiányoznak a referáló nevek esetében. A referáló nevek által megjelenített egyetlen információtartalom legfeljebb (de nem feltétlenül) a nemhez való tartozás megjelölése lehet. Szokás azt is mondani, hogy e nevek további információkat is kifejezhetnek, s ennek alapján beszélhetünk például magyaros, régies, arisztokratikus stb. nevekről (de ilyen asszociációk kötődhetnek persze akár a nexusnevekhez is). Ez a sajátosság azon-

ban a nevet mint a névállomány elemét általában jellemezheti csupán, úgy is fogalmazhatnánk, hogy csakis a listanév vagy másképpen metanév velejárója lehet. Bennünket azonban — ahogyan azt kiindulásképpen leszögeztük — a névfajta meghatározásában a név mint konkrét egyedjelölő elem, mint valakinek a neve érdekel, s ilyen értelemben az itt referáló névnek mondott névfajta természetesen semmiféle személyiségjegyet, sajátosságot nem fejez ki.

Az eddig említett három névfajta mellett elkülöníthetünk egy hozzájuk képest sajátos helyzetű negyediket is, amelynek meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát a névadó-névhasználó és a megnevezett közötti érzelmi viszony kifejezése adja. E funkciója alapján az ilyen neveket *affektív név*-nek nevezhetjük. A névfajta sajátos helyzete pedig abból fakad, hogy a másik három névfajtahoz képest másodlagos jellegű, legalábbis keletkezését illetően: ugyanis mindig más nevek módosítása révén jön létre. Ennek alapján pragmatikai szempontból *módosított név*-nek nevezhetjük. E nevekben az affektív funkció — a minden névben értelem szerint jelen lévő azonosító érték mellett — az eredeti szerephez oly módon társul, hogy meghatározó mértékben van bennük jelen, sőt az eredeti funkcióikat akár teljesen háttérbe is szoríthatja.

2.3. Az alábbiakban összefoglalásképpen tekintsük át, hogy az általam javasolt pragmatikai-kognitív keretben milyen *alapnévfajtákat* különíthetünk el!

1. ábra. *A személynévi alapnévfajták rendszere*

<i>pragmatikai szempontból</i>	<i>kognitív szempontból</i>	
<i>elsődleges nevek</i>		
választott vagy listanév	referáló név	R
átadott vagy automatikus név	kapcsolati vagy nexusnév	N
alkotott vagy kreált név	sajátosságjelölő vagy leíró név	S
<i>másodlagos nevek</i>		
módosított név	affektív név	A

Ahogyan azt a korábbiakban is jeleztem, a két általam figyelembe vett osztályozási szempont, a névadás körülményeit mérlegelő pragmatikai nézőpont, valamint az ennek kognitív-szemantikai háttérét bemutató, a név funkcióját kifejező megközelítés határozott, jól kirajzolódó megfelelést mutat, mindemellett bizonyos esetekben meg nem felelések is feltűnhetnek a rendszerben (például a nexusnév is lehet választott vagy alkotott név, ha névváltoztatás útján hozták létre), ami azonban mindig sajátos, gyakran változóban lévő névfajtákra utal. (Ezekről az alábbiakban részletesebben is szólok.)

3. A személynévi alpnévajták rendszerét történeti tekintetben is érdeemes végiggondolni, egyrészt ezért, mivel kiinduló szándékaink között is rögzítettük azt az igényt, hogy rendszerezésünk időben kiterjeszhető legyen régebbi korok névadásának a leírására is, másrészt pedig amiatt, hogy a történeti szemléletmód révén világosabban állhasson előttünk az általunk alkalmazott kategóriák viszonyrendszerének alakulása, s így jobban megvilágíthatók legyenek maguk a névfajták között létező kapcsolatok is, harmadrészt pedig azt is figyelembe véve, hogy semmiféle, adott állapotában vizsgált rendszer sem jellemezhető sikeresen, ha az elemeit merev, statikus szemlélettel közelítjük meg, mivel számos jellegzetessége csakis dinamikus szemléletmóddal mutatható be és magyarázható meg eredményesen.

3.1. Nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy a fent tárgyalt alpnévajták közül a sajátosságjelölő neveké lehet a legősibb, s a többi névfajta ebből vezethető le. Erre utal az a névtanban általánosnak számító — ám bizonyos összefüggéseiben erősen megkérdőjelezhető s alkalmazását tekintve sokszor vitatható — tétel, mely szerint minden tulajdonnév végső soron közszóra vezethető vissza. De ezt a megállapítást támaszthatja alá a mai vagy akár a régebbi személynévrendszerek belső összefüggéseinek a vizsgálata is.

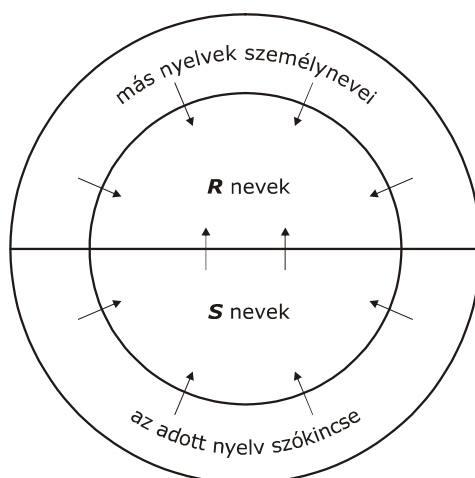
Elvileg elképzelhető egy olyan egybázisú személynévrendszer, amelyben csakis leíró jellegű, sajátosságjelölő nevek vannak. Egy ilyen névállomány az adott nyelv teljes szókincsére támaszkodik, a névadók az újabb neveket a közszóállományt (de akár más tulajdonneveket is) felhasználva hozzák létre. Mivel azonban a nyelvek nem élnek és korábban sem éltek egymástól elszigetelten, az egymással érintkező nyelvek szókincse is természetesen kölcsönhatásban van egymással. A nyelvek kapcsolatát biztosító kétnyelvű beszélők az egyik nyelvből a másikba személynéveket is átvihetnek éppúgy, mint bármilyen más szavakat is. Az átadó nyelvben az ilyen nevek sajátosságjelölő szerepűek lehetnek ugyan, ám az átvevő nyelvben az átadó nyelvet nem ismerők számára már egyszerűen „nevek”, azaz leíró jelleggel nem rendelkező, csupán referáló szerepű elemek lesznek. Ily módon kialakul a referáló nevek osztálya, és ezzel együtt létrejön a *kétbázisú személynévrendszer*.

Ennél egyszerűbb, azaz egybázisú névrendszer — amelyből a fenti gondolatmenetünk kiindult — csak elvileg tehető fel, a valóságban azonban aligha létezik, és régebben sem igen létezhetett ilyen. Még ha el is tekintenénk a nyelvek érintkezésétől (ami persze eleve valóságidegen közelítésmód lenne), aligha tudnánk elképzelni olyan nyelvet, amelyben nincsenek személynévek. Ezért aztán az újabb személynévek keletkezése, azaz maga a névadás csakis egy meglévő névrendszer árnyékában, működésének a feltételei közepette történhet. Ez pedig azt jelenti, hogy a leíró, sajátosságjelölő típusú nevek közül a leggyakrabban adottak a szemantikai és morfológiai modellek mellett önmagukban is egyre inkább mintává válnak, s ennek megfelelően a névadást már ez a „divat” is befolyásolja. Ez azt eredményezi, hogy az így adott nevekben a sajátosságjelölő szerep egyre inkább háttérbe szorul, s előtérbe kerül ezeknek a „név” funkciója, azaz a

referáló jellege. Mindez abból adódhat, hogy a névnek nem a leírás, hanem az azonosítás a fő funkciója. Az itt vázolt folyamat eredményeképpen tehát a leíró nevek referáló nevekké alakulhatnak, s így bármely nyelven belül a sajátosságjelölő névfajta mellett szükségszerűen megjelenik a referáló nevek osztálya is.

A 2. ábra a kétbázisú személynévrendszer szerkezetét és működését modellelzi; a nyilak azt jelzik, hogy az egyes névfajták milyen forrásokból táplálkoznak.

2. ábra. A kétbázisú személynévrendszer modellje

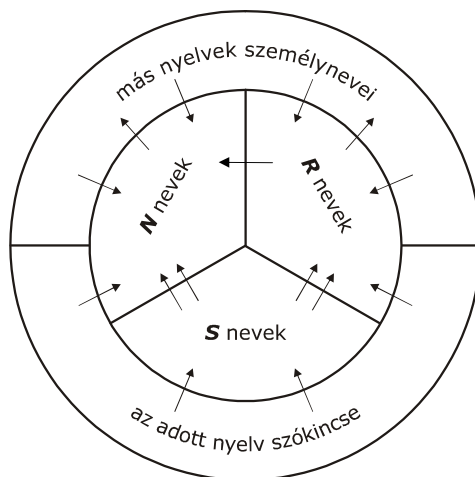

3.2. Idővel egyes nyelvek vagy még inkább kultúrák körében a társadalmi szerveződés bizonyos szintjén elkülönül, kialakul egy harmadik névfajta is, amely genetikus-társadalmi összetartozást fejez ki: létrejönnek a kapcsolati vagy nexusnevek. Az automatikus névátörökítés ezt követően fokozatosan kiterjed a közösség minden tagjára. Ez azonban többféle nyelvi eszközzel is megvalósulhat: a név igen gyakran — mint például a magyar családnév esetében is — változatlan formában öröklődik tovább, más esetben viszont nyelvi műveléssel (képzéssel vagy összetétellel) is együtt járhat az ilyen névátadás, mint például az orosz atyai név vagy az izlandi nem öröklődő apai név létrehozásakor. Genetikus, családi kapcsolatokat éppenséggel más típusú nevek is kifejezhetnek persze: ilyen lehet a családon belül öröklődő keresztnév, amely akár több generáció összetartozását is jelezheti, vagy ilyen a valamelyik szülő, nagyszülő keresztnevéből alakult ragadványnévtípus is, s ilyenek lehettek a régi magyar nevek között előforduló *Opoudi-*, *Fiod-*féle nevek. Ezeket azonban mégsem tekinthetjük nexusneveknek, mivel az automatikus hagyományozódás kritériuma szélesebb társadalmi összefüggésben nem jellemzi őket.

A kapcsolati vagy nexusnévi osztály létrejöttével kialakul a *hárombázisú névrendszer*, amelyet a 3. ábra szemléltet. A nyilak a szisztéma belső kapcsolatait mutatják, azokat a folyamatokat, amelyek az egyes alapnévfajtákat egymással össze-

kapcsolják, s egyúttal azokat a változási formákat, amelyek az egyes névelemek történetét jellemzik. E belső viszonyok is világosan mutatják azt az előzetes feltevésünket, mely szerint bármely névrendszer magvát, legősibb részét a sajátosságjelölő nevek adják: ezek ugyanis döntően az adott nyelv közszóállományából kapnak utánpótlást, ők maguk viszont a másik két alapnévfajtának forrásai is lehetnek. A referáló neveknek emellett jelentős forrásai más nyelvek személynévrendszerei is, s persze az ilyen típusú nevek nyelvek közötti átvétele kölcsönös, oda-vissza lejátszódo folyamat lehet. A nexusneveknek éppúgy van külső nyelvi forrásuk, mint ez utóbbi névfajtának, de ebbe a csoportba átkerülhetnek referáló nevek is. A fentiek mellett mind a referáló, mind a nexusneveknek forrása lehet a belső szókészlet is: amikor egy magyar személynek először adták a mai *Napsugár* nevet, akkor ezt alapvetően nem sajátosságjelölő, hanem referáló névnek szánták, ugyanakkor nem listából választott névként adták, hanem közszóból alkotott, kreált névként jött létre. Hasonló volt a helyzete a *Kárpáti* névnek is akkor, amikor a névmagyarosítás során létrehozták kreált névként: mint nexusnév nem valamely sajátosságjelölő névből lett automatikussá, öröklődővé (mint hasonló jellegű társainak döntő többsége), hanem a nyelv nem személynévi szóállományának felhasználásával alkották meg (vö. FARKAS 2007). Az efféle névfajták létrejöttében azonban kétségkívül az adott névfajta egyedeinek névmintái játszottak szerepet.

3. ábra. A hárombázisú személynévrendszer modellje

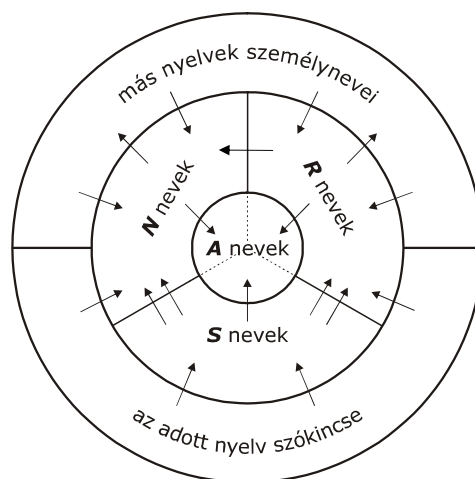

E sajátos, akár átmenetinek is tekinthető esetek leírásának, kategorizálásának problémái abból adódnak, hogy — mint arról már korábban szó volt — a rendszerzés alapjául szolgáló pragmatikai, illetőleg kognitív-szemantikai szempontok más síkon helyezkednek el. Köztük azonban jól megragadható megfelelések mutathatók ki, másfelől azonban az is nyilvánvaló, hogy az e megfelelések által jel-

lemezhető prototipikus névtípusok mellett — mint minden nyelvi kategória esetében — átmeneti jelenségek, határesetek is színesítik a palettát. Az itt említett és az ábrán vizuálisan is megjelenített folyamatok csupán a legjellemzőbb változásokat mutatják, ezek mellett természetesen még sokféle, ritkább eset is felsorolható lenne, mint például az, hogy olykor sajátosságjelölő névnek is lehet áttételesen a forrása valamely más nyelv személynévállománya: ez történik például akkor, ha egy jól futballozó gyereket a társai *Pelé*-nek neveznek el. Az itt bemutatott leírási keret és fogalomrendszer főképpen a személynévrendszer nagy tömbjeinek a viszonyait próbálja meg kezelni, de — mint az idézett példák is mutatják — alkalmas lehet a ritkább esetek értelmezésére is.

3.3. A fentiekben már volt szó arról is, hogy a három elsődleges alapnévfajta mellett elkülöníthető egy negyedik, másodlagos névfajta, az affektív neveké. Az ilyen, jellemzően érzelmi viszonyt kifejező név bármilyen más névfajtából létrehozható, noha a lényegében e fogalommal azonos értelemben használt becenév terminust csak a keresztnevekből alkotott nevekre szokás vonatkoztatni. Becézni lehet azonban a nexusneveket és a sajátosságjelölő neveket is, így affektív nevek e típusokból is származhatnak: másodlagos jellege miatt e névfajtát ugyanakkor nem célszerű a névrendszerek bázisát adó névfajták közé sorolni. A fentiekből adódóan affektív nevek a két- és a hárombázisú névrendszerekben is szerepelhetnek, e névfajtának a többi névfajtaéhoz való viszonyát a 4. ábra szemlélteti.

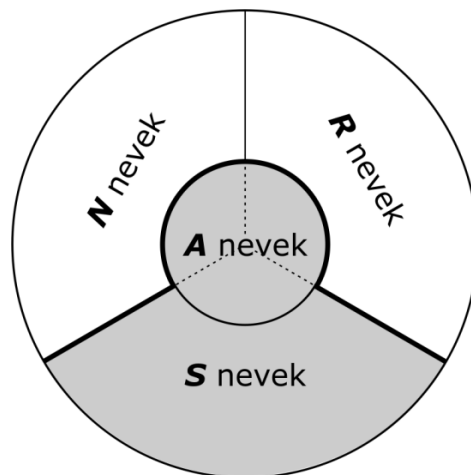
4. ábra. Az affektív nevek helye a személynévrendszerben

4. A továbbiakban azt tekintem át, hogy milyen lehetőségeket teremt az eddigiekben kifejtett névrendszertani felfogás a személynévrendszerek jellemzésében. A hárombázisú névrendszerekben belül — mint például a mai magyar személynévrendszerben — jól elkülöníthető a névállomány *statikus* és *dinamikus*

része: a *merev névfajták* közé sorolhatók a nexusnevek és a referáló nevek, amelyek elemkészlete rövid időtávlatban csak csekély mértékben változik. A *dinamikus, aktív névfajták*, azaz a sajátosságjelölő és az affektív nevek körében ezzel szemben folyamatos a névkeletkezés. Ez a tulajdonság nemcsak általában jellemzi e névfajtákat, hanem az egyes neveknek az egyénnel való kapcsolatában is megmutatkozik: a statikus névfajták ugyanis döntően a születéskor rendelődnek hozzá viselőjükhöz, a dinamikus névfajták viszont bármikor hozzákapcsolódhatnak az elnevezetthez. A statikus és a dinamikus névfajták — amelyek viszonyát az 5. ábra szemlélteti — jellemzésében, az egyes nevek elemzésében a jellegük-ből adódó különbségekre természetesen tekintettel kell lenni.

5. ábra. *Statikus és dinamikus névfajták*

4.1. A dinamikus névfajták közé tartozó nevek általában kisebb közösségekben jönnek létre, s keletkezésüket nemcsak az egyén azonosításának és ezzel másoktól való elkülönítésének a szándéka magyarázza, hanem ebben nagy szerepe van a csoport összetartozás-tudatának is, amelyet maga a sajátos, csak az adott körben használatos névforma is megerősít, ilyen értelemben tehát e neveknek fontos csoportépítő szerepük is van. Egy-egy személyhez pedig éppen azért is kötődhet több, különböző időben hozzátapadt sajátosságjelölő, illetőleg affektív név, mert az egyén élete során, de akár egy időben is több kisebb-nagyobb közösségnek a tagja lehet. Ennek megfelelően szokás például iskolai ragadványnevekről, munkahelyi ragadványnevekről vagy valamely kisebb település ragadványneveiről beszélni. E közösségekben a névadás és a névhasználat kétségkívül valamiféle belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak. Az ilyen nevek létrehozása nem teljesen véletlenszerűen történik tehát, hanem ebben bizonyos szabályszerűségek is szerepet játszanak.

Az aktív névfajták leírása ebből következően úgy történhet meg a legeredményesebben, ha bemutatjuk azokat az eljárásokat és eszközöket, amelyek az ide tartozó nevek létrehozásában szerepet játszanak. A korábbiakban már hangsúlyoztuk, hogy a névfajták közül a sajátosságjelölő nevek létrehozása mögött állnak a legbonyolultabb kognitív folyamatok: leíró jellegüknel fogva ezeknek fontos vonásuk, hogy az egyén mely sajátosságjegyét jelölik meg, s hogy mindez milyen nyelvi eszközökkel valósul meg. A sajátosságjelölő nevek elemzésében ezt a két szempontot leghatékonyabban egyfelől a funkcionális-szemantikai vagy úgy is mondhatnánk: kognitív-szemantikai, másfelől pedig a lexikális-morfológiai sík jelenítheti meg. Ezek alkalmazására a ragadványnevek körében FEHÉR KRISZTINA tett néhány évvel ezelőtt gondolatébresztő, modellértékű kísérletet (2002, 2003). Egy ilyen elemzési modell segítségével jól bemutatatható a térben, időben, szociális stb. értelemben vett eltérő közösségek névadása közötti szemléleti és a nyelvi eszközökben megmutatkozó hasonlóság és különbözőség. Ebben a tekintetben fontos kiemelni, hogy a sajátosságjelölő nevek nem mutatnak történeti rétegzettséget, mivel legfeljebb egy emberöltőnyi ideig léteznek: nem öröklődnek, és nem válnak metanevekké (mint pl. a listanevek). Ennek ellenére mai rendszerük tanulmányozása támpontokat adhat a hasonló jellegű régi magyar sajátosságjelölő nevek jobb megismeréséhez is.

Az affektív nevek mint másodlagos, módosított nevek a másik három alapnévfajtaból hozhatók létre. E nevek elemzése a forrásnév rögzítésén túl azoknak a nyelvi eszközöknek a bemutatását jelenti, amelyeket a közösség a megalkotásukkor felhasznál. Ennek az eszköztárnak a rendkívüli bőségéről és időbeli változásáról is kiváló képet nyújt például HAJDÚ MIHÁLYnak a magyar keresztnemek becéző alakjairól írott monográfiája (1974).

4.2. A statikus vagy merev helynévfajták a nyelv valamely adott időszakában mint zárt vagy legalábbis félig zárt nyelvi osztályok jelennek meg, mivel elemei rövidebb időtávlatban csak minimális gyarapodást mutatnak. Az ide tartozó nevek inkább csak mint állomány jellemezhetők: megállapítható, hogy valamely közösségben milyen gyakori a *János* vagy a *Géza* név, bemutatatható, hogy *Nagy* vagy *Kiss* nevűből van-e több valahol stb. E kérdések megválaszolásának azonban nyelvi-nyelvészeti relevanciája alig van, sokkal inkább szolgálhatnak forrásul viszont például a lakosság migrációját érintő kérdésekben (a nexusnevek esetében) vagy művelődéstörténeti vonatkozásban (mint a referáló nevek esetében).

A statikus névfajták elemeit a dinamikus nevek körében megfigyelhető rendszerkapcsolatok alig-alig jellemzik. Ennek az a magyarázata, hogy a rendszer-szerűséget maga a nyelvi működés tartja fenn, az a tevékenység, amely az újabb neveket folyamatosan létrehozza. A szabályszerűségek, amelyek az új nevekben szemantikailag és morfológiailag megjelennek, csak addig létezhetnek a beszélők számára, ameddig aktív névalkotásra is felhasználják őket. Ha pedig valamely rendszer zárttá és ezzel együtt statikussá válik — mert például a nexusnév öröklődő jellege ezt vonja maga után ugyanúgy, mint a referáló nevek metanyel-

vi listajellege —, akkor ezzel együtt fokozatosan megszűnnek az aktív működést jellemző szabályszerűségek is.

E névfajtákra azokat a nyelvi elemzési szempontokat, amelyeket a sajátosságjelölő nevek esetében említettünk, alkalmazni csakis arra az időszakra vonatkozóan lehet, amikor e névfajták éppen kialakulóban voltak, tehát valójában még maguk is leíró, sajátosságjelölő szerepben álltak. Az ilyen leírás lehetőségére mutatott a közelmúltban szép példát N. FODOR JÁNOS a magyar családnevek kialakulási körülményeit jellemezve (2007). Mind a referáló, mind a nexusnevek csoportjában — mivel külső forrásokból is gyarapodhat(ott) az állományuk — etimológiai rétegek különíthetők el, attól függően, hogy az egyes elemek milyen nyelvben keletkeztek, illetve milyen nyelvből kerültek be a kérdéses névállományba. Ennek megfelelően szokás például a családnevek belső keletkezésű csoportja mellett szláv, német, román stb. eredetű rétegről beszélni, a keresztnevek között pedig ugyanezen az alapon héber, görög, latin (bibliai közvetítéssel a magyarba került), továbbá germán, szláv stb. átvételeket lehet elkülöníteni. Mindennek azonban — ahogyan ezt fent más tekintetben már említettük — csupán az átvevő nyelvbe való bekerülés korára vonatkozó népszerűség- és kultúrtörténeti, valamint nyelvtörténeti jelentősége lehet.

Az eddigiekben az alapnévfajták rendszerét igyekeztem vázolni, meghatároztam ezek típusait, fő vonásokban jellemeztem az egymáshoz való viszonyaikat, mindemellett azonban olyan névfajtákra is utaltam — például a családnévre, a ragadványnévre —, amelyeket a különféle személynévtanok hagyományosan elkülönítenek. E fogalmak természetesen értelmezhetők az általam vázolt leírási keretben is, de besorolásukkor figyelembe kell venni az osztályozás alapszempontjait, s rendszertani helyüket ennek megfelelően kell kijelölni. Itt csak példaképpen említtem meg, hogy a nexusnév kategóriája a különféle kultúrákban és nyelvekben több névfajtát is magában foglalhat: ide sorolandók a családnevek mellett a nemesi előnevek, a keleti szlávban az atyai nevek (pl. az oroszban az отчество), az észak- és dél-amerikai kultúrkörben egyaránt gyakori öröklődő anyai családnév, a régebbi korok nemzetségnevei és klánnevei stb. Valamely nyelv személynévrendszerének jellemzése természetesen csakis e névfajták tüzetes bemutatásával lehet teljes.

5. Az alapnévfajták elkülönítése nemcsak a névrendszerek térben és időben eltérő megvalósulási formáinak a jellemzésére alkalmas, hanem lehetőséget teremt az egyénhez kapcsolódó különböző *névformák* azonos fogalmi keretben történő leírására is. A konkrét névhasználati módok bemutatása a szocioonomasztika feladata, ennek során azt vizsgálhatjuk, hogy az egyénhez az őt körülvevő kommunikációs helyzetekben milyen szerkezetű névformák kapcsolódnak. Ugyanazt az embert szólíthatják és említhetik *Gézának*, *Gézu-nak*, *Kis Gézának* vagy *Kis Gézu-nak*, *Felvégesi Kis-nek*, *Felvégesi Kis Gézának* vagy éppen *Potyának*, *Kacsának* stb. Az efféle névformákra számos példa, sokféle variáció található az egy-egy terület személynévhasználatát bemutató névmonográfiákban (a legjobbak közül itt csak kettőt emelek ki: ÖRDÖG 1973, B. GERGELY 1977). E

névformákat a fentiekben kifejtettekkel összhangban úgy lehet legsikeresebben leírni, ha szerkezetüket a bennük megjelenő alpnévfa alapján elemezzük: *egy-*, *két-* és *háromrészes* (vagy esetleg *egy-*, *két-* és *háromosztatú*) névről attól függően lehet beszélni, hogy hány alpnévfa jelenik meg bennük. Az ilyen értelemben elkülönített névrészek akár több elemből is állhatnak, mint például a kettős keresztnevek vagy a kettős családnevek esetében. Az egyes típusokat az alpnévfa lehetséges kombinációi alapján célszerű meghatározni.

Egy ilyen, a névformák fő szerkezeti elemeire és ezek viszonyaira figyelő leírás keretében — amely ezen az elemzési szinten természetesen nem lehet tekintettel az egyes névrészek szemantikai jellegzetességeire vagy például etimológiai jellegére stb. — áttekinthetővé tehető a formális és informális helyzetekben alkalmazott névformák különben rendkívül sokszínűnek és igen bonyolultnak tűnő jellegzetességei, összemérhetővé válnak különböző szociolingvisztikai helyzetekben és időben is változó névhasználati szokásai. Az ilyen és hasonló összefüggések is világosabbá tehetőek, ha fogalomhasználatunkat szilárd, világosan meghatározott elméleti alapokra helyezzük. Az itt bemutatott gondolat kísérlet ennek a szándékával készült.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- FARKAS TAMÁS (2007): *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 147–64.
- FEHÉR KRISZTINA (2002): A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA (2003): A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–66.
- N. FODOR JÁNOS (2007): A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 113–29.
- B. GERGELY PIROSKA (1977): *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974): *Magyar becézőnevek. 1770–1970*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest.
- SJÖBLOM, PAULA (2008): Henkilönnimet. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Nimistöntutkimuksen perusteet*. Helsinki. 162–263.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.